

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

INTERNET TARMAQLARÍNDÁ QARAQALPAQ TILINIŃ RAWAJLANÍWÍ

Gúlخان Medetbekovna Nurlibekova
*Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti tayanish doktoranti*
E-mail: gulxan.nurlibekova@ndpi.uz

Hámmemizge belgili, XXI ásir – innovaciyalıq texnologiyalar ásiri. Bunıń ishinde internet dep atalǵan pútkil dúnya júzlik tarmaqlar sisteması ómirimizdiń ajıralmas bólegine aylanıp úlgerdi. Biz búgin qálegen nársemiz haqqında maǵlıwmat alıwdı qálesek, lappa internet arqalı tawıp alamız. Degen menen, óz ana tilimizdegi materiallardı bul sistemada derlik ushıratpaymız. Bul bolsa, maǵlıwmatlardı qabıl etiwde mashqalalardı keltirip shıǵaradı.

Házir rawajlangan texnologiya zamanı bolǵanı menen qaraqalpaq tili basqa túrkiy tillerge salıstırǵanda dúnya júzlik tarmaqlar sistemasında 20-30 jıl artta qalǵan.

Usı jıldıń basında UNESCOńıń dúnya júzlik tiller atlası shıqtı. Onda qaraqalpaq tilinde sóylewshiler sanı 100 000 — 999 999 aralıǵın qurap, anıq joq bolıp ketiw qáwpi astında turǵan tiller qatarınan orın alǵan. Bunday statistika tildiń internettegi maǵlıwmatlar sanı hám sol tildegi interfeysler sanına qarap anıqlanadı. Demek, qaraqalpaq tiliniń internet sistemasındaǵı jaǵdayı anaǵurlım nashar. 2010-jılda járiyalanǵan Dúnya júzlik tiller atlasında bolsa, qaraqalpaq tili potencialı tómen sóylew tili retinde esapqa alınǵan. Jáne, bul atlasta: «Shıǵıs Evropa hám Kavkazda keń tarqalǵan toparlarga iye bolǵan ortasha joq bolıw aldında turǵan noǵay tili qazaq hám qaraqalpaq tilleri menen birge kishi toparǵa kiredi», dep qaraqalpaq tili tek ǵana bir jerde atap ótilgen [WAL UNESCO. 2010: 42]. 2010-jıldıǵı bul atlastıń sońǵı betlerinde 2500 ge jaqın tiller dizimi keltirilgen bolsa, ana tilimiz bolǵan qaraqalpaq tili bul dizimge qosılmaǵan.

UNESCOńıń dúnya júzlik tiller atlasınıń birinshi baspasında joǵalıw qáwpi astında turǵan tek 600 til, ekinshisinde 900 til, keyingi sanında bolsa 2500 ge jaqın tillerdi sanap ótilip, 8324 tilden 1412 til milliy konstituciyalar, nızamlar hám basqa huqıqıy hújjetler menen tán alınǵan, 530 til birneshe mámleketlerde nızamlı tán alınǵanlıǵın qosımsha qıladı. Bul atlastıń birinshi baspası 1996-jılı Kanberradaǵı Avstraliya Milliy universiteti janındaǵı Tınısh okeanın izertlew mektebi professorı S.A.Vurm tárepinen muwapıqlastırılǵan.

Keliń, joq bolıp ketiw qáwpi astında turǵan tillerde sóylesetuǵınlardı qollap-quwatlawdıń jaqsıraq jolların izlewde dawam eteyik, olardıń ana tiline sadıqlıǵı tildi

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

saqlap qalıw hám turaqlı nátiyjelerdi támiyinlewde eń sheshiwshi faktor esaplanadı, deydi 2009–2017-jıllarda UNESCOnıń bas direktorı bolǵan Irina Bokova [WAL UNESCO. 2010: 10].

Tildi joǵaltıw insaniyattıń hár tárepleme kambaǵallasıwına alıp keledi. Hár bir til úlken yaki kishi haqıyqattı ózinde saqlaydı. Tildiń óliwi shártli túrde materiallıq emes mádeniy miyrastıń, máresim, bayramlar, dástúriy ónermentshilik, awızeki dóretiwshiliktiń teńsiz baylıqların da óltiredi. Tiller tek ǵana qarım-qatnas quralı emes, bálkim dúnyaqarastı da sáwlelendirip, qádiriyatlar sisteması hám mádeniyat quralı, insaniyat tiri miyrasınıń áhmiyetli bólegi.

BMSHnıń arnawlı lektori Fransisko Kali Caydıń aytıwınsha: Jergilikli xalıqlardıń tili ana-er menen baylanısın anıqlawda, jergilikli xalıqtıń aymaǵın saqlap qalıwda, sol xalıqtıń dúnyaqarasın, ilim-pán, tariyxın hám mádeniyatın jetkeriwde, xalıqtıń azıq-awqat sisteması birligin saqlaw hám bul arqalı asharsılıqtı joq etiwde áhmiyetli rol oynaydı. Kórip turǵanıńızday, bul qatarlarda — hár bir xalıqtıń ana tili keleshekte barlıq mámleketler dus keliwi múmkin bolǵan asharsılıqtıń aldın alıw faktori retinde bahalanbaqta.

Biz internette óz ana tilimizdegi maǵlıwmatlardı taba almaǵanlıqtan, basqa bir til arqalı mıtájligimizdi pitkeremiz. Yamasa, eń iri mashina awdarmashıları esaplangan Google Translate hám Yandex Translate awdarmashılarınan paydalanǵanıımızda tikkeley qaraqalpaq tiline awdarma isley almaymız. Sebebi ele tilimiz bir de bir mashina awdarmashılarına qosılmaǵan. Nátiyjede, ózbek, qazaq, tatar yaki basqa tuwısqan tillerdiń járdeminde awdarma isleymiz. Bul bolsa tilimizdiń tazalıǵına kerı tásir etiwshi sebeplerden.

Ózbek tili mashina awdarmashılarına 2014-jıl 11-dekabrde qosılǵan bolsa, jasalma tiller esaplangan esperanto, volapuk, ido, oksidental, navial, interlingva, klingon, lojban, tokipona, slavyanlararalıq, turan tilleriniń de birneshewi mashina awdarmashılarınan orın alǵan.

Qaraqalpaq tilin internet tarmaǵında rawajlandırıw boyınsha birinshi hám úlken baslamalardıń biri bolǵan KarLin joybarı haqqında bazılar bilse, kópshilik xabarsız. Bul joybarǵa baǵdarlamashı Aliy Jumaǵaliev tárepinen tiykar salınǵan bolıp, házirge shekem birneshe qosımsha hám platformalardı qaraqalpaq tilin kirite alǵan. Máselen, Mozilla Firefox (Mozilla foundation tárepinen islep shıǵılǵan tez, qáwipsiz hám qupıya brauzer), APK Installer (Andriod baǵdarlamaların Windowsqa ornatıw imkanın beredi), Focus (Mozilla foundation tárepinen islep shıǵılǵan brauzer bolıp, Mozilla Firefoxqa qaraǵanda baqlawlardan avtomat túrde qorǵaydı), Lenovo Legion Toolkit (Lenovo kompaniyasınıń Lenovo legion noutbukları ushın arnalǵan baǵdarlama), IslamApp (Anıq ibadat waqıtları,

“GLOBALLASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

qubla tárep hám namaz waqtı haqqında xabarlamalar beriwshi qosımsha). Jaqında ǵana Yandex Go, Yandex Pro dispetcherlik qosımshaları ushın qaraqalpaq tilin eki grafikada, latin hám kirill grafikalarında test rejiminde islew ushın kirgiziwge eristi.

Bul joybardıń endigi maqseti Yandex Go, Yandex Pro dispetcherlik qosımshalarına qaraqalpaq tilin tolıq kirgiziw, bunnan soń Yandex Translate, Google Translate mashina awdarmashılarına da qosıwdan ibarat. Jáne de, pútkil dúnya júzlik onlayn bilimlendiriw platforması esaplanǵan Khan Academyge de qaraqalpaq tilin qosıw bul joybardıń rejesine kiritilgen. Bunıń nátiyjesinde hár bir qaraqalpaq perzenti úyinen shıqpay-aq sapalı, eń baslısı óz ana tilinde bilim alıw imkaniyatına iye boladı. Mashina awdarmashılarında tilimizdiń payda bolıwı bolsa, kóplegen jaslarǵa úlken múmkinshiliklerdi ashadı. Nátiyjede olar, shet tilindegi kóplegen resurslardı óz ana tiline awdarma arqalı biymálel oqıy aladı, ortadaǵı dáldalshı til joq boladı hám tilimiz tazalıǵı belgili dárejede saqlanadı. Bul rejelerdiń barlıǵı sapalı orınlanıwı ushın kóp waqıt, miynet hám pidáyılıq, juwapkerlerden bolsa dıqqat-itibar hám hár tárepleme qollap-quwatlawdı talap etedi.

Buǵan qosımsha, erkin enciklopediya esaplanǵan wikipedia maǵlıwmatlar bazasında qaraqalpaq tilinde kiritilgen maqalalardıń sanı 5 mıńǵa da jetpeydi hám wikipedianıń tiller statistikasına boyısha qaraqalpaq tili 326 til ishinde 220-orındı iyelegen. Bul da qaraqalpaq tiliniń internet sistemasındaǵı jaǵdayı tómenliginiń bir dálili. Qaraqalpaq wikipediasın rawajlandırıw boyınsha Telegram messendjerinde birneshe toparlar da ashılǵan. Sonıń ishinde «Wikimedians of the Karakalpak language User Group» (administratorı Ájiniyaz Nurniyazov), «Qaraqalpaqstan wikiclub» toparları ilajı barınsha qaraqalpaqsha wikipedianıń rawajlanıwına úles qospaqta. Olardıń aǵzaları volontyorlar quramınan dúzilgen bolıp, heshqanday materiallıq máp gózlemegen halda is alıp baradı.

«Wikimedians of the Karakalpak language User Group» toparı administratorı Ájiniyaz Nurniyazovtıń ana tiline sadıqlıq hám onı internet sistemasında rawajlandırıw salasında kórsetip atırǵan pidáyılıǵın, jankúyerligin de atap ótiw orınlı. Sebebi, ol jeke esabınan Wikisózlik joybarına kiritken sózler, www.kaa.wikipedia.org saytına kirgizgen maqalalar, ulıwma, qaraqalpaqsha wikipedianıń rawajlanıwına qosqan úlesleri boyınsha topar aǵzaların waqtı-waqtı menen xoshametlep kelmekte. Bul volontyorlardı ele de jigerlendiriw jáne qızıqtırıw maqsetinde ámelge asırıladı, deydi Á. Nurniyazov. Degen menen, usınday úlken maǵlıwmatlar bazasına óz ana tilimizdegi resurslardı qosıw hám dawamlı rawajlandırıw bir ǵana adamnıń háreketi hám xoshametlewi menen ámelge aspaydı. Volontyorlardıń qızıǵıwshılıǵı da waqıtshalıq, bunday marapat ta bara-bara paydasız bolıp qalıwı taqıyıq. Usı sıyaqlı joybarlarǵa mámleket tárepinen jebew kórsetilmese, dıqqat awdarılmasa mámleketlik til apatı álbette júz beredi. Sebebi, biz

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍDA FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

baspada million tirajda kitap shıǵarsaq ta, mın tomlıq folklorǵa iye bolǵan xalıq bolsaq ta, tilimiz dúnya júzlik torda óz ornına iye bolmasa, bulardıń bári paydasız.

Usı orında sonı da aytıp ótiw kerek, qaraqalpaq tili internet sistemasında rawajlanbaǵanlıqtan klaviaturada qátesiz jazıw imkaniyatımız da joq. Eger biz imla qátersiz jazıwdı qálese, birneshe qosımshalardı júklep alıwımız shárt hám olar járdeminde ǵana qátesiz jaza alamız. Usınday mashqalanı saplastırıw maqsetinde de ana tilimizdiń internettegi jaǵdayına dıqqat bóliw — búginniń keshiktiriwge bolmaytuǵın wazıypalarınan. Eger jaqın jıllar ishinde de ana tilimiz internette óz ornına iye bolmasa, meniń balalarım, pútkil qaraqalpaq balaları, keleshek balaları bizdi keshirmeydi.

Ana tilimizdi saqlap qalıwdıń birden-bir jolı — oǵan ekinshi ómir beriw. Yaǵnıy, internet sistemalarına qaraqalpaq tilin kiritiw.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. WAL UNESCO. UNESCOńıń Dúnya júzlik tiller atlası. 2023.
2. WAL UNESCO. UNESCOńıń Dúnya júzlik tiller atlası. 2010.